

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Εκπαίδευση στην Ανθρωπόκαινο Εποχή

ΜΑΡΙΑ ΔΑΣΚΟΛΙΑ

«ΠΟΙΑ ΣΧΕΣΗ μπορεί να έχουν οι ανθρωπιστικές επιστήμες με το περιβάλλον, τη σύγχρονη περιβαλλοντική κρίση και την αειφορία;» αναρωτιέται ρητορικά ο Σβέρκερ Σόρλιν [Sverker Sörlin], καθηγητής περιβαλλοντικής ιστορίας στο Βασιλικό Τεχνικό Πανεπιστήμιο [KTH Royal Institute of Technology] της Στοκχόλμης, σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε το 2012 στο επιστημονικό περιοδικό *BioScience*.¹ Μια εύλογη, ωστόσο, απορία για το ευρύ κοινό, όπως και για μεγάλο μέρος του επιστημονικού κόσμου, που συνεχίζει μέχρι σήμερα να αντιλαμβάνεται τα περιβαλλοντικά προβλήματα ως φυσικά κυρίως φαινόμενα και ως ζητήματα που εκδηλώνονται στο περιβάλλον, και θεωρεί τους ειδικούς από τον χώρο των φυσικών επιστημών ως τους αποκλειστικούς αρμόδιους να ασχοληθούν με αυτά και να προτείνουν λύσεις με βάση την τεχνολογία, την οικονομία και την πολιτική.

Και αυτό, παρότι ορισμένοι από τους πρωτοπόρους στοχαστές του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και θεμελιωτές του σύγχρονου περιβαλλοντισμού, όπως ο Άλντο Λίοπολντ [Aldo Leopold], ο Χένρι Ντέιβιντ Θορό [Henry David Thoreau], ο Τζον Μιουρ [John Muir] και στη συνέχεια η Ρέιτσελ Κάρσον [Rachel Carson], ακολούθησαν διεπιστημονικές γραμμές σκέψης με αφετηρία τις ανθρωπιστικές επιστήμες, συνδυάζοντας την οικολογία με τη φιλοσοφία και την ηθική, τη λογοτεχνία και την ποίηση με τη δασοπονία, ή την ιστορία με τη γεωγραφία και τη βιολογία, στην προσπάθειά τους να αναδείξουν τη σύνθετη ταυτότητα των εξελισσόμενων περιβαλλοντικών αλλαγών και τις βαθιές κοινωνικές και πολιτισμικές ρίζες και επιπτώσεις τους.² Όμως, η κυρίαρχα θετικιστική, επιστημονο-

1. Sörlin, «Environmental Humanities: Why should biologists interested in the environment take the humanities seriously?».

2. Hubbell και Ryan, *Introduction to the Environmental Humanities*.

κεντρική και τεχνοκρατική τάση που μονοπώλησε την περιβαλλοντική αντίληψη και διαχείριση στην εποχή της «μεγάλης επιτάχυνσης» [the great acceleration], από τα μέσα του 20ού αιώνα και εξής, ήταν καταλυτική ώστε να περιθωριοποιηθεί ο ακαδημαϊκός και δημόσιος λόγος των «επιστημών του ανθρώπου» και να υποτιμηθεί η χρησιμότητα της γνώσης που παράγουν στην προσέγγιση και αντιμετώπιση των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Πώς και γιατί επανέρχονται, λοιπόν, σήμερα οι ανθρωπιστικές επιστήμες στην πρωτοπορία της σύγχρονης περιβαλλοντικής σκέψης και έρευνας, και τι καθιστά περισσότερο επίκαιρη από ποτέ τη συμβολή τους στη διεκδίκηση μιας νέας εποχής αειφορίας;

Η απάντηση στο ερώτημα έρχεται ως ανακλαστική σχεδόν απόκριση και μαζί ως πρόταση ανάληψης ρόλου ευθύνης από τις ανθρωπιστικές επιστήμες σε σχέση με τρία αλληλοσυνδεδεμένα κοινωνικά αιτήματα. Πρώτον, την ανάγκη άρθρωσης ενός φρέσκου, διεισδυτικού, κοινωνικά νοσηματοδοτημένου και κριτικού λόγου απέναντι στη σύγχρονη περιβαλλοντική πραγματικότητα, με στόχο την καλύτερη κατανόηση της ιστορικής και πολιτισμικής παρουσίας του ανθρώπου ως παράγοντα αλλαγών στο περιβάλλον, σε τοπικό και πλανητικό επίπεδο. Δεύτερον, την ανάπτυξη διεπιστημονικών προσεγγίσεων και συνεργασιών για μια πιο ολιστική διαχείριση των σύνθετων κοινωνικο-περιβαλλοντικών καταστάσεων κρίσης, στις οποίες έχει περιέλθει η ανθρωπότητα σήμερα. Και τρίτον, τον εντοπισμό των μέχρι τώρα λανθασμένων κοινωνικών, και ευρύτερα πολιτισμικών και πολιτικών επιλογών και πρακτικών, και την αναζήτηση νέων δρόμων προς την αειφορία.

Η διαπιστωμένη αδυναμία των επιστημών «της φύσης, της ζωής και της τεχνολογίας» να ανταποκριθούν από μόνες τους στα παραπάνω αιτήματα, με τα όρια που τους δημιουργούν τα επιστημολογικά, θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία που διαθέτουν και τα είδη γνώσης που αναπτύσσουν,³ λειτούργησε ως σημαντικός παράγοντας στο να επανέλθουν στο προσκήνιο οι ανθρωπιστικές επιστήμες. Έτσι, ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα και μετά καταγράφεται μια ανανεωμένη και πιο συστηματική θεματική επικέντρωση στο «περιβάλλον» και στα «περιβαλλοντικά ζητήματα» από τις «επιστήμες του ανθρώπου».⁴ Επακόλουθο αυτής

3. Βλ. σχετικά με την ανάπτυξη αυτού του προβληματισμού: Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ζητήματα Ταυτότητας*. Φλογαίτη και Λιαράκου, «Η διεπιστημονικότητα στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Κατάκτηση ή ζητούμενο;».

4. Emmett και Nye, *The Environmental Humanities: A critical introduction*.

της στροφής ήταν η διαδοχική εμφάνιση νέων πεδίων και επιστημονικών κλάδων, από την περιβαλλοντική φιλοσοφία, την περιβαλλοντική ιστορία και την οικοκριτική παράδοση στη μελέτη της λογοτεχνίας και της τέχνης, παράλληλα και από κοινού με την περιβαλλοντική ψυχολογία, την περιβαλλοντική ανθρωπολογία, την περιβαλλοντική κοινωνιολογία και την πολιτική οικολογία.⁵ Και μαζί η ανάδειξη νέων περιοχών έρευνας, όπως οι κριτικές σπουδές για τα δικαιώματα των ζώων [critical animal rights studies], η περιβαλλοντική και κλιματική δικαιοσύνη [environmental and climate justice] κ.ά.⁶

Η τόνωση του ενδιαφέροντος από και προς τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες για την παρουσία και τον ρόλο του ανθρώπου στη σύγχρονη περιβαλλοντική πραγματικότητα συνδέεται σε μεγάλο βαθμό και με τη συζήτηση που ενεργοποίησε στις αρχές της νέας χιλιετίας η εισαγωγή της έννοιας του «ανθρωπόκαινου» [Anthropocene] από τους Πάουλ Κρούτσην [Paul Crutzen] και Γιουτζίν Στέρμερ [Eugene Stoermer].⁷ Η νέα προβληματική εγκαταλείπει παλαιότερες ρομαντικές αφηγήσεις για τη φύση ή καταστροφολογικά σενάρια για το τέλος του κόσμου, και στέκεται κριτικά απέναντι στην κυριαρχική παρουσία του ανθρώπου στον πλανήτη, αναζητώντας να ξεσκεπάσει τη βαθιά ριζωμένη ανθρωποκεντρική λογική που έχει διαχρονικά εμποτίσει κάθε πεδίο ανθρωπίνης δραστηριότητας, με πρωτεύοντα εκείνα της επιστήμης, της οικονομίας και της πολιτικής. Ανάμεσα στα διάφορα κείμενα που δημοσιεύονται τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα και η επίσημη Έκθεση της ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας διακυβερνητικής συνεργασίας με την επωνυμία RESCUE - Responses to Environmental and Societal Challenges for Our Unstable Earth [Απαντήσεις στις Περιβαλλοντικές και Κοινωνικές Προκλήσεις του Ευμετάβλητου Πλανήτη μας],⁸ να επισημαίνει τον σημαντικό ρόλο που καλούνται να αναλάβουν οι «επιστήμες του ανθρώπου» για να αναδείξουν τις κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες και πρακτικές, τις πολιτικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις, τα πρότυπα σκέψης, συμπεριφοράς και ύπαρξης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, όπως και ευρύτερα ζητήματα

5. Μια ενδιαφέρουσα συλλογή αναλύσεων σύγχρονων περιβαλλοντικών ζητημάτων από τη σκοπιά της Περιβαλλοντικής Κοινωνιολογίας δίνεται στο βιβλίο: Μανωλάς, επιμ., *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*.

6. Nye, Rugg, Fleming και Emmett, «The emergence of the environmental humanities».

7. Crutzen και Stoermer, «The Anthropocene».

8. Περισσότερα για την πρωτοβουλία και τα πορίσματα της Έκθεσης RESCUE σε αυτόν τον σύνδεσμο: http://archives.esf.org/fileadmin/Public_documents/Publications/rescue.pdf.

ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης ή παραγωγής νοήματος, που υπάρχουν πίσω από τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι, ως άτομα, ομάδες και κοινωνίες, ζουν, σκέφτονται, αποφασίζουν, παράγουν, καταναλώνουν, αλληλεπιδρούν με τη φύση και το περιβάλλον, προκαλώντας μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας αλλαγές.⁹

Την ίδια περίπου περίοδο τίθεται και το αίτημα για συγκέντρωση όλων των επιμέρους πεδίων και ειδικών θεματικών έρευνας, ιδεολογικών ρευμάτων, θεωρητικών προσεγγίσεων και περιοχών γνώσης από την πλευρά των ανθρωπιστικών επιστημών και σπουδών που ασχολούνται με το περιβάλλον, σε έναν ενιαίο, διευρυμένο, δυναμικό και πολυσυλλεκτικό χώρο με τον όρο «Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες» [Environmental Humanities].¹⁰ Πρόκειται για ένα φιλόδοξο εγχείρημα, που ανταποκρίνεται αφενός στην ανάγκη να γεφυρωθούν οι παραδοσιακοί διαχωρισμοί ανάμεσα στις «επιστήμες της φύσης» και στις «επιστήμες του ανθρώπου», με θεματικό άξονα και πεδίο εφαρμογής το περιβάλλον, και αφετέρου στο αίτημα για συντονισμένη στροφή της επιστήμης, της τέχνης, της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας, της πολιτικής, της εκπαίδευσης και της επικοινωνίας προς όλα τα σύγχρονα ζητήματα περιβάλλοντος, με εξέχον εκείνο της κλιματικής αλλαγής.

Ο ίδιος ο όρος «Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες» είναι ενδεικτικός και ταυτόχρονα συμπεριληπτικός της πρόθεσης για συνένωση και συνεργασία ανάμεσα στα επιμέρους πεδία, και μαζί της ανάγκης για νέες, διεπιστημονικές [interdisciplinary] και διαεπιστημονικές [transdisciplinary], επιστημολογικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης περιβαλλοντικής πραγματικότητας. Παράλληλα, ο αναδυόμενος αυτός χώρος αξιοποιεί την εσωτερική δυναμική που αναπτύσσει, για να ανανεώσει και να εξελίξει τη σκέψη και την ερευνητική πρακτική στις ίδιες τις ανθρωπιστικές επιστήμες και να μας τις συστήσει εκ νέου ως εργαστήρια παραγωγής πρωτοπόρας, διεισδυτικής και κοινωνικά χρήσιμης γνώσης. Αυτό επιδιώκεται μέσα από τη συστηματική οργάνωση μιας μετα-ανθρωπιστικής [post-humanist] επιστημολογικής και ερευνητικής παράδοσης, που βασίζεται και προωθεί νέες οντολογίες και τρόπους νοηματοδότησης και συνύπαρξης στον κόσμο, καθώς και μέσα από την

9. Rose, Van Dooren, Chrulow, Cooke, Kearnes και O’Gorman, «Thinking through the environment, unsettling the humanities»· Palsson, Szerszynski, Sörlin, Marks, Avril, Crumley, Hackmann κ.ά., «Reconceptualizing the ‘Anthropos’ in the Anthropocene: Integrating the social sciences and humanities in global environmental change research».

10. Nye, Rugg, Fleming και Emmett, «The emergence of the environmental humanities»· Hubbell και Ryan, «Introduction to the Environmental Humanities».

ενεργό συμμετοχή σε έναν ριζοσπαστικό δημόσιο διάλογο γύρω από «δύσκολα» ζητήματα περιβαλλοντικής ηθικής, δράσης και πολιτικής.

Με όλους αυτούς τους τρόπους, οι Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες επιδιώκουν να προ(σ)καλέσουν τις επιστήμες, τις τέχνες, την κοινωνία, την πολιτική, αλλά και την εκπαίδευση να σκεφτούν πιο κριτικά πώς προσεγγίζουν οι ίδιες τις έννοιες της φύσης, του περιβάλλοντος και της αειφορίας, τις σχέσεις και τις διαφορετικές «αφηγήσεις» [narratives] που αναπτύσσουν τα άτομα, οι κοινωνίες και οι πολιτισμοί με και γύρω από αυτές, καθώς και το «ειδικό βάρος» καθεμιάς από αυτές στη σύγχρονη εποχή. Απώτερος στόχος όλων των παραπάνω είναι να οδηγηθούμε σε έναν επαναπροσδιορισμό της σχέσης του ανθρώπου με τον «πέρα από τον ανθρώπινο» [more-than-human] φυσικό κόσμο, μέσα από μια ζώσα οικολογική οντολογία της διασυνδεσιμότητας [interconnection] στον χρόνο και στον τόπο.¹¹ Είναι, άλλωστε, απόλυτη προτεραιότητα η μετάβαση από την εποχή του Ανθρωπόκαινου, με τις κρίσιμες προκλήσεις που θέτει η εξελισσόμενη κλιματική αλλαγή, η απώλεια της βιοποικιλότητας, η εξάντληση των φυσικών πόρων, η ρύπανση και όλα τα μείζονα κοινωνικο-περιβαλλοντικά ζητήματα σε μια νέα εποχή αειφορίας, με αλλαγή παραδείγματος [paradigm shift] όχι μόνο σε επίπεδο θέσμισης και λειτουργίας των σύγχρονων κοινωνιών αλλά και προσωπικών και συλλογικών στάσεων και θέσεων ζωής.

Ποια η θέση και η αποστολή της εκπαίδευσης στην εποχή του Ανθρωπόκαινου και ποια η συμβολή των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών σε αυτή;

Σύμφωνα με τον Στίβεν Στέρλινγκ [Steven Sterling], ομότιμο καθηγητή Εκπαίδευσης για την Αειφορία στο Πανεπιστήμιο του Πλίμουθ [University of Plymouth, UK], η σε μεγάλο βαθμό εργαλειοποίηση της εκπαίδευσης κατά τις τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο νεοφιλελεύθερων ιδεολογιών, σε επίπεδο σκοπών, παραδοχών, αναλυτικών προγραμμάτων και καθημερινής παιδαγωγικής πράξης, την έχει καταστήσει «δυσπροσαρμοστική» [maladaptive] απέναντι στις παγκόσμιες κοινωνικο-περιβαλλοντικές προκλήσεις που προδιαγράφουν το μέλλον της ανθρωπότητας και του πλανήτη.¹² Ο Στέρλινγκ επισημαίνει τη συστημική αλλαγή πλεύσης που

11. Hackett και Somerville, «Posthuman literacies: Young children moving in time, place and more-than-human worlds»· Pappa και Daskolia, «Thinking with assemblages: Opening new pathways for environmental education pedagogy and research in the meta-anthropocene era».

12. Sterling, «Assuming the future: Repurposing education in a volatile age».

απαιτείται για να αποσχιστεί η εκπαίδευση από την αδιέξοδη τροχιά της Ανθρωπόκαινου εποχής και να συντονιστεί με ένα πιο αιφορικό μέλλον. Αυτή η αλλαγή χρειάζεται να γίνει σε επίπεδο εκπαιδευτικής σκέψης, πολιτικής και πρακτικής, και θα πρέπει να βασιστεί σε οικολογικές και σχεσιακές κοσμοθεωρίες, που θα επαναπροσανατολίσουν τις διδακτικές και μαθησιακές διαδικασίες στην υποστήριξη πιο δημιουργικών, συνεργατικών και διερευνητικών τρόπων σκέψης, ζωής και έκφρασης των ανθρώπων μέσα στον κόσμο. Για τον σκοπό αυτό είναι απαραίτητος ένας «ανθρωπιστικός προσανατολισμός» της εκπαίδευσης, που θα ενισχύει την εκ των έσω άσκηση κριτικής στο ισχύον εκπαιδευτικό σύστημα και μαζί στις κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες της Ανθρωπόκαινου εποχής, όπως επίσης θα συμβάλλει και στην καλλιέργεια ενός νέου, αιφορικού οράματος ζωής στον κόσμο.¹³

Την ανάγκη για μια «παραδειγματική αλλαγή» [paradigm shift] της εκπαίδευσης στην Ανθρωπόκαινο και για την Ανθρωπόκαινο εποχή [education in/for the Anthropocene] επισημαίνει και η Τερίζα Λόρο-Μπάινταρτ [Teresa Lloro-Bidart], αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Αναγεννητικών Σπουδών [Department of Regenerative Studies] του Πανεπιστημιακού Κολεγίου Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού Cal Poly Pomona.¹⁴ Σε μια τέτοια εκπαίδευση, η εστίαση του ενδιαφέροντος θα πρέπει να είναι, σύμφωνα με την Μπάιαρντ, αναλογικά πολύ μικρότερη στον εντοπισμό των νέων συνθηκών και προκλήσεων που αποδίδονται στην Ανθρωπόκαινο εποχή ή στην αναζήτηση τρόπων καλύτερης προσαρμογής σε αυτές. Η έμφαση θα πρέπει να δίνεται στην άσκηση κριτικής στις βασικές φιλοσοφικές και οντολογικές αρχές των τρόπων σκέψης που ανέθρεψαν την Ανθρωπόκαινο εποχή και στην ανάδειξη των κοινωνικών και πολιτικών διαστάσεων της ανθρωποκεντρικής λογικής που οδήγησε στη σύγχρονη περιβαλλοντική κρίση.¹⁵ Η ικανότητα αυτή μπορεί να καλλιεργηθεί πάνω στη βάση (α) εννοιών και πρακτικών που ευνοούν τη διεπιστημονικότητα, επεκτείνοντας ή καταργώντας τα όρια ανάμεσα σε «φυσικές», «ανθρωπιστικές» και «κοινωνικές» επιστήμες, (β) μετα-ανθρωπιστικών μοντέλων διερεύνησης της γνώσης στην εκπαιδευτική πράξη,¹⁶ και

13. Sterling, «Assuming the future: Repurposing education in a volatile age».

14. Lloro-Bidart, «A political ecology of education in/for the Anthropocene».

15. Lloro-Bidart, «A political ecology of education in/for the Anthropocene».

16. Ulmer, «Posthumanism as research methodology: Inquiry in the Anthropocene»· Somerville και Powell, «Thinking posthuman with mud: and children of the Anthropocene»· Pappa και Daskolia, «Thinking with assemblages: Opening new pathways for environmental education pedagogy and research in the meta-anthropocene era».

(γ) επιστημονικών και παιδαγωγικών προσεγγίσεων που κινούνται πέρα από θετικιστικά δόγματα και προωθούν μια μη ηγεμονική συμμετοχή και μια σχεσιακότητα [relationality] ανάμεσα στον ανθρώπινο και τον μη ανθρώπινο κόσμο.¹⁷

Μια εκπαίδευση σε νέους τρόπους αντίληψης και συνύπαρξης όλων στην Ανθρωπόκαινο εποχή θα πρέπει να ξεκινά από την κριτική συνειδητοποίηση και υπέρβαση όλων των τεχνητών διαχωρισμών (όπως «φύση/κοινωνία/πολιτισμός»), να ενισχύει την ευαισθησία και να εξασκεί την παρατηρητικότητα για ό,τι υπάρχει και συμβαίνει γύρω μας, και να προωθεί συμβιωτικά πρότυπα ύπαρξης με όλα τα ανθρώπινα και τα πέρα από τα ανθρώπινα [more-than-human], ζωντανά και υλικά, στοιχεία του πλανήτη.¹⁸ Για όλα τα παραπάνω απαιτούνται, βέβαια, νέοι παιδαγωγικοί σχεδιασμοί και μαθησιακές ευκαιρίες, καθώς και ανοικτές διδακτικές προσεγγίσεις, που να προωθούν τη διερευνητική και βιωματική μάθηση, τη συμμετοχική διεπιστημονική έρευνα και την αφηγηματική διερεύνηση της εμπειρίας των ανθρώπων και του τόπου, την κριτική σκέψη, τη συνεργασία, τη δημιουργικότητα και την ενσυναίσθηση, μέσα σε ένα κλίμα ελεύθερης σκέψης, ηθικής δράσης και πειραματισμού, όπου εκπαιδευτικοί και μαθητές θα μαθαίνουν «από» και «μαζί με» τον ανθρώπινο και τον μη ανθρώπινο κόσμο και όχι μόνο «γύρω από» αυτόν.¹⁹

Απαντώντας, λοιπόν, συνδυαστικά στο αρχικό ερώτημα, θα λέγαμε ότι, εάν υπάρχει ένα πεδίο στο οποίο χρήζουν εφαρμογής οι επιστημολογικές και ιδεολογικές οπτικές και τα εργαλεία παραγωγής νέας γνώσης των ανθρωπιστικών επιστημών, αυτό είναι σίγουρα το «ανθρωπόκαινο», ως έννοια και ως πραγματικότητα. Όπως σχολιάζουν ο Ντέιβιντ Κόουλ [David Cole], αναπληρωτής καθηγητής και επικεφαλής της Έρευνας για

17. Lloro-Bidart, «A political ecology of education in/for the Anthropocene» Pappa και Daskolia, «Thinking with assemblages: Opening new pathways for environmental education pedagogy and research in the *meta-anthropocene* era» Daskolia, Pappa, Joly, Bonnet, Arias, Piera και Soacha, «Integrating citizen observatories into school environmental education for sustainability: Design and evaluation of a case study engaging students with Pl@ntNet and OdourCollect».

18. Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική».

19. Decuyper, Hoet και Vandenabeele, «Learning to Navigate (in) the Anthropocene» Lloro-Bidart, «A political ecology of education in/for the Anthropocene» Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική».

την Παγκοσμιοποίηση στο Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας [Centre for Educational Research] του Πανεπιστημίου του Δυτικού Σίδνεϊ, και η Κάρεν Μαλόουν [Karen Malone], καθηγήτρια Σπουδών για το Περιβάλλον και την Παιδική Ηλικία στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Κινηματογράφου και Εκπαίδευσης του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Σουίνμπερν [Swinburne University of Technology] στη Μελβούρνη της Αυστραλίας, το «ανθρωπόκαινο» αναδεικνύεται τελικά σε κεντρική έννοια της εποχής μας.²⁰ Και αυτό γιατί, λειτουργώντας τόσο για εμάς όσο και πάνω σε εμάς, ενεργοποιεί συζητήσεις και οδηγεί στην αναζήτηση νέων προσεγγίσεων, όπως ο μετα-ανθρωπισμός [post-humanism] και ο νεοϋλισμός [new materialism], με στόχο να νοηματοδοτηθεί τι σημαίνει «να είναι κανείς άνθρωπος» σε έναν κόσμο που βρίσκεται σε συνεχή και δυναμική κατάσταση αλλαγής, και όπου η ίδια η ανθρώπινη παρουσία και ύπαρξη είναι ταυτόχρονα αποσταθεροποιητική και σε επισφάλεια.²¹

Αντίστοιχα, η εκπαίδευση είναι ένας χώρος που η συμβολή των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών είναι ιδιαίτερα σημαντική στην καλλιέργεια μιας συνεκτικής σκέψης και μιας δημιουργικής φαντασίας, μιας νέας οικολογικής ηθικής και μιας στάσης ζώσας πολιτότητας [citizenship] στη σύγχρονη πραγματικότητα και απέναντι στα πολύπλοκα, ασαφή και δύσκολα προβλήματα [wicked problems]²² που συνθέτουν την Ανθρωπόκαινο εποχή.²³ Και αυτό γιατί τα θεωρητικά εργαλεία που διαθέτουν οι Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες και οι κριτικές, αφηγηματικές και σχεσιακές προσεγγίσεις που προωθούν, μπορούν να «δώσουν φωνή και όψη» στο «ανθρωπόκαινο». Παύει, έτσι, να υφίσταται ως αφηρημένος επιστημονικός όρος, θεωρητική κατασκευή ή σύνολο μακρινών σε εμάς φαινομένων, και υποστασιοποιείται μέσα από πραγματικές ιστορίες και καταστάσεις ζωής. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει η Ρόζι Μπραϊντότι [Rosi Braidotti], σύγχρονη φιλόσοφος, διακεκριμένη

20. Cole και Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene».

21. Cole και Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene»· Oppermann και Iovino, «Introduction: the environmental humanities and the challenges of the Anthropocene»· Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική».

22. Game, Meijaard, Sheil και McDonald-Madden, «Conservation in a wicked complex world; challenges and solutions».

23. Cole και Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene».

ομότιμη καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης και ιδρυτικό μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινοπραξίας των Ινστιτούτων και Κέντρων Ανθρωπιστικών Επιστημών [European Consortium for Humanities Institutes and Centres], οι Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες «είναι οι πλέον κατάλληλες να καλύψουν αυτό το έλλειμμα του κοινωνικού φαντασιακού και να μας βοηθήσουν να σκεφτούμε το α-διανόητο», που στην προκειμένη περίπτωση είναι το ανθρωπόκαινο.²⁴

Η συμβολή, επομένως, του «ανθρωπόκαινου» ως έννοια και πραγματικότητα στη σύγχρονη εκπαίδευση είναι η δυνατότητά του να αξιοποιηθεί ως μαθησιακή «πρόκληση στη συλλογική φαντασία», με τις Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες να αποτελούν τα «εργαλεία πλοήγησης» εκπαιδευτών και εκπαιδευόμενων σε μια ανα-νοηματοδότηση της σχέσης μας με τον κόσμο.²⁵ Πώς; Με το να μας προσκαλεί να θέσουμε σε αμφισβήτηση το κυρίαρχο ανθρωποκεντρικό παράδειγμα και την αντίληψη περί ανθρώπινης μοναδικότητας, ανωτερότητας και υπεροχής, να επανεξετάσουμε τις έννοιες της «ανάπτυξης» και της «προόδου» για την κοινωνία, και να σκεφτούμε εκ νέου την ύπαρξή μας και την ευθύνη μας μέσα στον κόσμο, όπως και τον ρόλο που η εκπαίδευση έχει και οφείλει να έχει προς την κατεύθυνση αυτή.²⁶ Παράλληλα, η ένταξη της έννοιας του «ανθρωπόκαινου» στην εκπαιδευτική διαδικασία με τα εργαλεία και τις οπτικές των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών μπορεί να λειτουργήσει ως *ευρετική μέθοδος* [heuristic device],²⁷ δηλαδή ως μηχανισμός που ενεργοποιεί την ικανότητα εκπαιδευτών και εκπαιδευόμενων να αναζητήσουν τους νέους όρους, μέσα από τους οποίους θα μεταβεί η ανθρωπότητα στη «μετα-ανθρωπόκαινο» [meta-anthropocene] εποχή.²⁸

24. Braidotti, «Posthuman Humanities».

25. Cole και Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene»· Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική».

26. Cole και Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene»· Lupinacci και Happel-Parkins, «(Un) Learning anthropocentrism: An ecojustice framework for teaching to resist human-supremacy in schools».

27. Cole και Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene», σ. 157.

28. Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική»· Pappa και Daskolia, «Thinking with assemblages: Opening new pathways for environmental education pedagogy and research in the meta-anthropocene era».

Ποιες οι προκλήσεις και οι δυνατότητες αμοιβαίας εξέλιξης ανάμεσα στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση/Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη και τις Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Ανθρωπόκαινο εποχή;

Στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για το τι χρειάζεται και τι επιδιώκεται να αλλάξει στην εκπαίδευση με την εισαγωγή του «ανθρωπόκαινου» ως ενός «αντικειμένου υπέρβασης και διαπραγματεύσης πολλαπλών ορίων» και μαζί ως ενός «εννοιολογικού τόπου συνάντησης διαφορετικών πεδίων γνώσης» [boundary object],²⁹ έχει νόημα να αναζητήσουμε τις ανάλογες προκλήσεις και δυνατότητες που ανοίγονται —και με τη συμβολή των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών— σε δύο επιστημονικά και εκπαιδευτικά πεδία με κατεξοχήν συναφή θεματική, προβληματική και παιδαγωγική σκέψη: την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση [ΠΕ] και την Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη [ΕΑΑ].

Ήδη από τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον το 1972 [*«Διάσκεψη της Στοκχόλμης»*],³⁰ η ΠΕ αναγνωρίστηκε ως πρωταρχικό μέσο για την προστασία του περιβάλλοντος, το οποίο θεωρήθηκε το «κοινό μας σπίτι», αυτό δηλαδή που μοιραζόμαστε όχι μόνο με τους άλλους ανθρώπους αλλά και με τα υπόλοιπα είδη και στοιχεία του πλανήτη. Η Διακυβερνητική Διάσκεψη του Τιφλίδας³¹ που ακολούθησε όρισε την ΠΕ ως μια «ολιστική και διά βίου» [comprehensive and lifelong] εκπαιδευτική διαδικασία, που έρχεται να ανταποκριθεί στις αλλαγές ενός «ταχύτατα εξελισσόμενου κόσμου» [rapidly-changing world]. Ως επεξήγηση στην «ολιστικότητα» αναφέρεται η ανάπτυξη μιας ευρείας διεπιστημονικής βάσης [a broad inter-disciplinary basis], απαραίτητης

29. Για την έννοια του «μεθοριακού αντικειμένου» [boundary object], βλ. Star και Griesemer, «Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professional in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39». Για την προσέγγιση του «ανθρωπόκαινου» ως «boundary object», βλ. Selcer, «Anthropocene». Για την έννοια και την παιδαγωγική αξιοποίηση σχετικών εννοιών στο πλαίσιο της ΠΕ/ΕΑΑ, βλ. Δασκολιά, «Η έννοια της αειφορίας ως μεθοριακό αντικείμενο μάθησης. Μια εκπαιδευτική παρέμβαση».

30. UNESCO, «The Stockholm Declaration». Περισσότερα σχετικά με τη Διακήρυξη από τη Διάσκεψη της Στοκχόλμης και τη συμβολή της στην ΠΕ, βλ. Φλογαίτη, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Δημητρίου, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Περιβάλλον, Αειφορία*.

31. UNESCO, «Tbilisi Declaration. Intergovernmental conference on environmental education». Περισσότερα σχετικά με τη Διακήρυξη από τη Διάσκεψη της Τιφλίδας και τη συμβολή της στην ΠΕ, βλ. Φλογαίτη, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Δημητρίου, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Περιβάλλον, Αειφορία*.

για την προσέγγιση του περιβάλλοντος τόσο ως της αλληλεξάρτησης μεταξύ «φυσικού» και «ανθρώπινου» όσο και των μεγάλων και σύνθετων περιβαλλοντικών προβλημάτων. Μέσα από τις επίσημες αυτές διεθνείς συναντήσεις και όσες ακολούθησαν, καθιερώθηκε η ΠΕ ως ένα νέο εκπαιδευτικό και επιστημονικό πεδίο, με τις ρίζες της να πηγάζουν, βεβαίως, πολύ πιο πίσω και την προβληματική της να αντλεί από τον λόγο και τις διεκδικήσεις του οικολογικού κινήματος της εποχής.³² Οι ιδεολογικές, θεωρητικές και παιδαγωγικές βάσεις της χτίστηκαν μέσα στις επόμενες δεκαετίες από μια δυναμική διεπιστημονική ακαδημαϊκή κοινότητα, και η ταυτότητά της σφυρηλατήθηκε περαιτέρω από τους εκπαιδευτικούς της πράξης.³³

Ήδη από τη δεκαετία του 1990, η UNESCO εισάγει και αρχίζει να προωθεί την ΕΑΑ, αν και όχι με τόσο σαφή αναφορά ότι η προέλευσή της βρισκόταν στην ΠΕ (και σε άλλα προηγούμενα εκπαιδευτικά κινήματα), επαναδιατυπώνοντας την ήδη ανεπτυγμένη agenda της ΠΕ με ανανεωμένη έμφαση και θέτοντας πλέον ως σημαία της την αμφίσημη και σε μεγάλο βαθμό αμφισβητούμενη έννοια της «αιεφόρου ανάπτυξης».³⁴ Η ΕΑΑ προβάλλεται εκ νέου ως μια «προοπτική λύσης» στην ολοένα και πιο δυσμενή κατάσταση του πλανήτη και στην έλλειψη κοινού οράματος για το μέλλον. Η Δεκαετία για την Αειφόρο Ανάπτυξη (2005-2014), που εγκαινιάζεται από την UNESCO, γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό αλλά και με αρκετή δυσπιστία ως προς το τι πραγματικά επιδιώκει και τι μπορεί να επιτύχει.³⁵ Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια, ο συνδυασμός ΠΕ με ΕΑΑ έχει τύχει ευρείας υποστήριξης, καθώς όχι μόνο αναγνωρίζει μια ουσιαστική δυνατότητα παρέμβασης από την πλευρά της εκπαίδευσης αλλά και γιατί προσφέρει μια καλά επεξεργασμένη πρόταση για το πώς μπορούν να διαμορφωθούν, μέσω διδασκαλίας, μάθησης και αλλαγών στη συνολική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος οι συνθήκες και οι προϋποθέσεις για την εξεύρεση λύσεων στα πολύπλοκα, αλληλένδετα

32. Φλογαΐτη, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*.

33. Φλογαΐτη, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση· Δασκολιά, Θεωρία και πράξη στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Οι προσωπικές θεωρίες των εκπαιδευτικών· Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ζητήματα Ταυτότητας*.

34. Λιαράκου και Φλογαΐτη, *Από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Προβληματισμοί, τάσεις και προτάσεις*· Φλογαΐτη, *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*· Δημητρίου, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Περιβάλλον, Αειφορία*.

35. Huckle και Wals, «The UN Decade of Education for Sustainable Development: business as usual in the end».

και δυναμικά κοινωνικο-περιβαλλοντικά ζητήματα της εποχής μας, και τη μετάβαση σε έναν πιο οικολογικό, δίκαιο και ευημερούντα κόσμο.³⁶

Όμως, παρά τις υψηλές προσδοκίες με τις οποίες συνοδεύτηκαν οι ΠΕ/ΕΑΑ, ο χώρος της εκπαίδευσης δεν έχει καταφέρει μέχρι τώρα να οδηγηθεί σε «ένα ευρέως αποδεκτό, εναλλακτικό παράδειγμα εκπαιδευτικής σκέψης και πράξης, που να είναι ταυτόχρονα ανθρωπιστικό και οικολογικό, εναρμονισμένο και ευαίσθητο απέναντι στις πολύπλοκες κοινωνικο-οικολογικές εξελίξεις και τους κινδύνους που εκδηλώνονται σήμερα, στην Ανθρωπόκαινο εποχή μας».³⁷ Δίχως να αμφισβητείται η συμβολή των ΠΕ και ΕΑΑ να προκαλέσουν και να δημιουργήσουν ζωτικούς χώρους για σκέψη, ανταλλαγή και παιδαγωγική υλοποίηση καινοτόμων προσεγγίσεων και πρακτικών στην εκπαίδευση, η αντίσταση του κυρίαρχου εκπαιδευτικού και κοινωνικού συστήματος αποδείχθηκε περισσότερο σθεναρή από τις προθέσεις και τις προωθούμενες αλλαγές.

Παράλληλα, δεν έλειψαν και οι φωνές εσωτερικής κριτικής για το εάν και πόσο παρέμεινε σε επαγρύπνηση και σταθερή δυναμική η ίδια η ΠΕ/ΕΑΑ απέναντι στην πραγματικότητα και τις προκλήσεις της Ανθρωπόκαινου εποχής. Ανάμεσα σε άλλους, οι Κάρεν Μάλουν, Άιρις Νταν και Μέρικ Τεζάρ σχολιάζουν ότι, παρά τις ιδεολογικές προθέσεις και τη ρητορική που ανέπτυξαν και τα δύο πεδία, φέροντας έναν εξορισμού κοινωνικο-περιβαλλοντικό προσανατολισμό και έναν καινοτόμο παιδαγωγικό προβληματισμό, παρέμειναν ως προς το γενικό πλαίσιο της εκπαιδευτικής προβληματικής και πολιτικής τους εστιασμένα σε κοινωνικοπολιτισμικές θεωρήσεις που εξυπηρετούν κυρίως ανθρωποκεντρικές ατζέντες και επιστημολογίες,³⁸ ή συντονίστηκαν τελικά με τεχνοκρατικές και εργαλειακές προσεγγίσεις της διδασκαλίας και της μάθησης.³⁹ Κριτική έχει διατυπωθεί και σε σχέση με τη μη ικανοποιητική εμπλοκή των δύο πεδίων σε ουσιαστικές συζητήσεις γύρω από την πολυπλοκότητα και τις προκλήσεις του ανθρωπόκαινου, όπως για την απουσία ανάπτυξης ενός γόνιμου αναστοχασμού απέναντι στις βασικές θέσεις και προσεγγίσεις τους υπό το φως των προκλήσεων αυτών.⁴⁰

36. Βλ. σχετικά Φλογαΐτη, *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*.

37. Sterling, «Assuming the future: Repurposing education in a volatile age». Το χωρίο που παρατίθεται βρίσκεται στη σελίδα 39.

38. Malone, Duhn και Tesar, «Greedy bags of childhoodnature theories».

39. Kopnina, «Education for the future? Critical evaluation of education for sustainable development goals»· Riley και White, «‘Attuning-with’, affect, and assemblages of relations in a transdisciplinary environmental education».

40. Taylor, «Beyond stewardship: Common world pedagogies for the Anthropocene».

Είναι, παρ' όλα αυτά, θετικό ότι τα τελευταία χρόνια καταγράφεται μεγαλύτερη κινητικότητα από την πλευρά ακαδημαϊκών και ερευνητών να αναζητήσουν και να τοποθετηθούν σε σχέση με το τι εμπεριέχει και τι συμβολίζει η Ανθρωπόκαινος εποχή για την ΠΕ και την ΕΑΑ, και ποιες οι προκλήσεις που θέτει για την εκπαίδευση σε επίπεδο θεωρίας, πράξης και πολιτικής.⁴¹ Όμως, και πάλι, πρόκειται για μειονότητα συγκριτικά με το μεγάλο μέρος της ερευνητικής και εκπαιδευτικής κοινότητας που παραμένει προσκολλημένη σε πιο παραδοσιακές προσεγγίσεις και πρακτικές ή που αντιμετωπίζει χλιαρά και ανώδυνα τις εσωτερικές αντιφάσεις του ίδιου του εκπαιδευτικού συστήματος. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η Άφρικα Τέιλορ [Africa Taylor], αναπληρώτρια καθηγήτρια Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών, επικεφαλής του Κέντρου Δημιουργικής και Πολιτιστικής Έρευνας στο Πανεπιστήμιο της Καμπέρα και ιδρυτικό μέλος του διεθνούς δικτύου Common World Childhoods Research Collective⁴² για την προώθηση καινοτόμων μεθοδολογικών προσεγγίσεων και εκπαιδευτικών σχεδιασμών Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης με αφετηρία μετα-ανθρωπιστικές σχεσιακές επιστημολογίες, οι ΠΕ και ΕΑΑ χρειάζεται να αποκτήσουν μια πιο ξεκάθαρη φωνή και να αρθρώσουν έναν πιο δυναμικό λόγο, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε παιδαγωγικό επίπεδο, προκειμένου να ανταποκριθούν στις προκλήσεις του ανθρωπόκαινου.⁴³

Ποιες είναι οι νέες ευκαιρίες που ανοίγονται; Κατ' αρχάς, η σύζευξη των πεδίων της ΠΕ/ΕΑΑ, από τη μια πλευρά, και του διεπιστημονικού χώρου ζύμωσης νέων γνώσεων και προσεγγίσεων των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών, από την άλλη, δίνει την ευκαιρία στις πρώτες να δουν κριτικά και να επικαιροποιήσουν το δικό τους θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο, και μαζί να αναζητήσουν πιο εναρμονισμένους και αειφορικούς τρόπους σύνδεσης, μάθησης και έρευνας για και με τον κόσμο

41. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις/τους: Somerville, «The Anthropocene's call to educational research»· Greenwood, «Culture, environment, and education in the Anthropocene»· Lloro-Bidart, «A political ecology of education in/for the Anthropocene»· Cutter-Mackenzie-Knowles, Malone και Barratt Hacking, «Childhoodnature: An assemblage adventure»· Gough, «Education in the Anthropocene»· Malone, *Children in the Anthropocene: Rethinking sustainability and child friendliness in cities*· Taylor, «Beyond stewardship: Common world pedagogies for the Anthropocene»· Lynch και Mannion, «Place-responsive Pedagogies in the Anthropocene: attuning with the more-than-human».

42. <http://commonworlds.net/>

43. Taylor, «Beyond stewardship: Common world pedagogies for the Anthropocene», σ. 1449.

μέσα από αντίστοιχους παιδαγωγικούς σχεδιασμούς.⁴⁴ Ακόμα, εμπλουτίζεται η «περιβαλλοντική» προβληματική της ΠΕ/ΕΑΑ, με την ένταξη νέων θεμάτων και οπτικών (όπως κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη, οικοφεμινιστική σκέψη, πολιτική της αποικιοκρατίας) και νέων κριτικών ή ερμηνευτικών «αναγνώσεων» και «αναλύσεων» των σχέσεων των ανθρώπων και των πολιτισμών τους με τη φύση και το περιβάλλον.

Οι Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες προσφέρουν επίσης τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας «ριζωματικής και νομαδικής σκέψης» [rhizomatic and nomadic thought], για να χρησιμοποιήσουμε δύο βασικές έννοιες-μεταφορές των Ντελέζ [Deleuze] και Γκουαταρί [Guattari], που αποδίδουν τη μη γραμμική ανάπτυξη της γνώσης για την πολύπλοκη περιβαλλοντική πραγματικότητα με ενδιαφέρουσες προεκτάσεις και εφαρμογές στην ίδια την εκπαιδευτική πράξη.⁴⁵ Ένα τέτοιο είδος σκέψης στηρίζεται στην αναζήτηση των διασυνδέσεων στα περιβαλλοντικά συστήματα και των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ οικολογικών, κοινωνικών, πολιτισμικών, πολιτικών και άλλων διαστάσεων της σύγχρονης πραγματικότητας. Σε παιδαγωγικό επίπεδο, οι μαθητές ενθαρρύνονται να κινηθούν ελεύθερα, προς όσες και όποιες κατευθύνσεις τούς οδηγεί η πολυδαίδαλη, «πολυ-ριζωματική» φύση του περιβαλλοντικού θέματος που μελετούν:

44. Αρκετοί ακαδημαϊκοί ερευνητές της νεότερης γενιάς της ΠΕ/ΕΑΑ αυτοπροσδιορίζονται πάνω σε αυτές τις γραμμές σκέψης και επιστημολογίας, αναπτύσσοντας θεωρητικό προβληματισμό, καινοτόμους παιδαγωγικούς σχεδιασμούς και ερευνητικές δράσεις, και προτείνοντας νέες μεθοδολογικές κατευθύνσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται οι: Rautio, «Children who carry stones in their pockets: On autotelic material practices in everyday life»· Pacini-Ketchabaw, «Frictions in forest pedagogies: Common worlds in settler colonial spaces»· Mannion, «Re-assembling environmental and sustainability education: orientations from new materialism»· Malone, Duhn και Tesar, «Greedy bags of childhoodnature theories». Και στην Ελλάδα έχει ξεκινήσει πρόσφατα να αναδύεται μια αντίστοιχη ερευνητική παράδοση. Βλ. ενδεικτικά: Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική»· Pappa και Daskolia, «Thinking with assemblages: Opening new pathways for environmental education pedagogy and research in the meta-anthropocene era»· Daskolia, Pappa, Joly, Bonnet, Arias, Piera και Soacha, «Integrating citizen observatories into school environmental education for sustainability: Design and evaluation of a case study engaging students with Pl@ntNet and OdourCollect»· Τσεβρένη, «Εκπαιδύοντας τους Θεορώ των πόλεων: μία εμπειρία βιωματικής προσέγγισης της μη ανθρώπινης φύσης στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης»· Tsevreni, «Allying with the plants: A pedagogical path towards the Planthropocene».

45. Gough, «Shaking the tree, making a rhizome: Towards a nomadic geophilosophy of science education»· Gough, «Deleuze and Guattari and Curriculum».

από το να εξετάσουν κριτικά τις προσωπικές τους αξίες, πεποιθήσεις και πρακτικές στο περιβάλλον, να επιχειρήσουν συνδέσεις μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων που προσεγγίζουν από διαφορετικά πλαίσια τη σχέση ανθρώπου - περιβάλλοντος (όπως, π.χ., τη φιλοσοφία, την ιστορία, την πολιτική οικολογία ή τις πολιτισμικές σπουδές) ή να συνθέσουν διαφορετικά είδη γνώσης, προερχόμενα από την επιστήμη, τη λογοτεχνία και τις τέχνες, τις αφηγήσεις και τις μαρτυρίες άλλων, την προσωπική και συλλογική τους εμπειρία από την επαφή με τη φύση, την προσωπική τους ενσυναίσθηση, την αισθητική απόλαυση, την κριτική σκέψη ή την καλλιτεχνική έκφραση. Όλοι αυτοί οι «δρόμοι» είναι θεμιτό να αναζητηθούν και να ακολουθηθούν αφενός για κινητοποίηση του ενδιαφέροντος για διερεύνηση και μιας αυθεντικά ολιστικής κατανόησης των περιβαλλοντικών ζητημάτων, αφετέρου ως μια δυναμική, μετασχηματιστική διαδικασία μάθησης και διαμόρφωσης ταυτότητας [becoming].⁴⁶

Από την πλευρά τους, η ΠΕ και η ΕΑΑ μπορούν να συνεισφέρουν, μέσα από γόνιμες συζητήσεις με τις Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες, με νέα εννοιολογικά δομήματα και σχέδια σύλληψης, σχεδιασμού και υλοποίησης καινοτόμων παιδαγωγικών προσεγγίσεων και πρακτικών,⁴⁷ που βασίζονται και καλλιεργούν μη ανθρωποκεντρικούς και επεμβατικούς τρόπους συνύπαρξης με τον ανθρώπινο και μη ανθρώπινο κόσμο,⁴⁸ και που επιδεικνύουν μια μεγαλύτερη «εναρμόνιση με» [attuning with] τη φύση και μια οικολογική ηθική και ευαισθησία απέναντι στο προσωπικό βίωμα και την ποικιλία της διαφορετικότητας. Παιδαγωγικές που προωθούν την ιδέα των «συναντήσεων» [pedagogical encounters] παιδιών/μαθητών με τον τόπο και το περιβάλλον της καθημερινής τους ζωής,⁴⁹ μέσα από βιωματικές και ενσώματες αλληλεπιδράσεις και εξερευνήσεις τους με τον πέρα από τον ανθρώπινο κόσμο,⁵⁰ ή στο πλαίσιο «συναρμογών», δηλαδή ανοικτών, μη ιεραρχικών σχεσιακών συνόλων από αλληλένδετα αντικείμενα, πράξεις και γεγονότα, με απρόσμενες συνδέσεις και δυνα-

46. Gough, «Shaking the tree, making a rhizome: Towards a nomadic geophilosophy of science education».

47. Clarke και McPhie, «From places to paths: Learning for sustainability, teacher education and a philosophy of becoming».

48. Taylor και Pacini-Ketchabaw, «Learning with children, ants, and worms in the Anthropocene: Towards a common world pedagogy of multispecies vulnerability».

49. Malone, Duhn και Tesar, «Greedy bags of childhoodnature theories».

50. Riley και Peta White, «‘Attuning-with’, affect, and assemblages of relations in a transdisciplinary environmental education»· Lynch και Mannion, «Place-responsive Pedagogies in the Anthropocene: Attuning with the more-than-human».

μικές [assemblage pedagogies].⁵¹ Αφηγηματικές παιδαγωγικές [narrative pedagogies],⁵² που εμπλέκουν τους εκπαιδευόμενους στη συμμετοχική κατασκευή μιας «οικολογίας ιστοριών» [ecology of stories] για τις εμπειρίες και τις πρακτικές από τη διάδραση των ανθρώπων με τη φύση σε συγκεκριμένα τοπικά περιβάλλοντα,⁵³ ή στην καταγραφή της προφορικής παράδοσης με στόχο την ανάδειξη τη διαγενεακής γνώσης, της εμπειρίας των ντόπιων/γηγενών και της μνήμης του τόπου.⁵⁴ Παιδαγωγικές που βασίζονται σε μορφές και πρακτικές μέσα από και με τις τέχνες, τη λογοτεχνία, τη φωτογραφία, τη δημιουργία ψηφιακών τεχνουργημάτων και άλλων αφηγηματικών μέσων,⁵⁵ για τη διερεύνηση διαφορετικών όψεων και οπτικών της ταυτότητας του περιβάλλοντος και των σχέσεων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι με αυτό. Με όλους αυτούς τους τρόπους η ΠΕ/ΕΑΑ έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει αντίστοιχα νέους «τόπους» προβληματισμού και πειραματισμού γύρω από την ανθρώπινη και την πέρα από την ανθρώπινη εμπειρία στην εποχή του ανθρωπόκαινου, με στόχο την (απο)μάθηση του ανθρωποκεντρισμού και τη μετάβαση σε πιο οικολογικούς και συμβιωτικούς τρόπους ύπαρξης στο παρόν και στο μέλλον.⁵⁶

Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες και εκπαίδευση στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Λίγα λόγια για τη συγγραφέα και το βιβλίο, και ένα σύντομο σχόλιο για τη συνεισφορά τους

Η Κάρολιν Μέρτσαντ [Carolyn Merchant] είναι διακεκριμένη ομότιμη καθηγήτρια Περιβαλλοντικής Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Ηθικής στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Μπέρκλεϊ [UC Berkeley]. Γνωστή ευρύτερα

51. Duhn, «Places for pedagogies, pedagogies for places»· Mannion, «Re-assembling environmental and sustainability education: Orientations from new materialism»· Δασκολιά και Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική».

52. Tooth και Renshaw, «Reflections on pedagogy and place: A journey into learning for sustainability through environmental narrative and deep attentive reflection».

53. Russell, «Telling better stories: Toward critical, place-based, and multispecies narrative pedagogies in hunting and fishing cultures».

54. Derby, «Place, being, resonance: A critical ecohermeneutic approach to education»· McGregor, Pind και Karn, «A ‘wicked problem’: Rethinking history education in the Anthropocene».

55. Farrell, Skyhar και Lam, «Teaching in the Anthropocene: Education in the Face of Environmental Crisis».

56. Lupinacci και Happel-Parkins, «(Un) Learning anthropocentrism: An ecojustice framework for teaching to resist human-supremacy in schools».

για το έργο της στα πεδία της Περιβαλλοντικής Ηθικής, του Οικοφεμινισμού και της Ιστορίας της Περιβαλλοντικής Σκέψης, η Μέρτσαντ έχει συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών. Είναι συγγραφέας πολλών βιβλίων, με πιο επιδραστικό ανάμεσά τους —και εκείνο που την καθιέρωσε ως μία από τις πιο προβεβλημένες ερευνήτριες στις σχέσεις ανθρώπου - φύσης— το *Ο Θάνατος της Φύσης: Γυναίκες, Οικολογία και Επιστημονική Επανάσταση* [*The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*].⁵⁷

Η Ανθρωπόκαινος εποχή και οι Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Από την κλιματική αλλαγή σε μια νέα εποχή αειφορίας είναι το τελευταίο βιβλίο της Κάρολιν Μέρτσαντ. Σκοπός της συγγραφέως ήταν να συμβάλει στη συζήτηση για τη συμβολή των ανθρωπιστικών επιστημών στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει σήμερα η ανθρωπότητα στην Ανθρωπόκαινο εποχή, με έμφαση σε εκείνη της κλιματικής αλλαγής. Πιο συγκεκριμένα, η Μέρτσαντ υποστηρίζει ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες μπορούν να προσφέρουν νέες προσεγγίσεις για την κατανόηση και την αντιμετώπιση των προκλήσεων αυτών και παράλληλα να αξιοποιηθούν ως εργαλεία θεωρητικής, ηθικής και κριτικής σκέψης για την οικοδόμηση μιας νέας εποχής αειφορίας.

Το βιβλίο είναι διαρθρωμένο σε έξι κεφάλαια, καθένα από τα οποία αφιερώνεται σε ένα πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών (Ιστορία, Τέχνη, Λογοτεχνία, Θρησκεία, Φιλοσοφία, Ηθική και Δικαιοσύνη, αντίστοιχα). Προηγείται ένα εισαγωγικό κεφάλαιο στο οποίο η Μέρτσαντ προσεγγίζει την έννοια του ανθρωπόκαινου, τόσο μέσα από την επίσημη γεωλογική ερμηνεία του όσο και ως τις συνέπειες της σωρευτικής και μεγάλης κλίμακας ανθρώπινης παρέμβασης τους τελευταίους αιώνες, διακρίνοντας ταυτόχρονα την κλιματική αλλαγή ως την κυρίαρχη έκφρασή του. Παράλληλα, παραθέτει μια σειρά από εναλλακτικούς όρους και συζητά τις βασικές παραδοχές και θεωρήσεις για καθέναν από αυτούς.

Καθένα από τα κεφάλαια που ακολουθούν προσφέρει με κατανοητό και ευσύνοπτο τρόπο μια ξεχωριστή «αφήγηση» από την πλευρά των ανθρωπιστικών σπουδών για διαφορετικές όψεις της σύγχρονης πραγματικότητας που συνδέεται με την κλιματική αλλαγή. Είναι επίσης σημαντικό ότι σε κάθε κεφάλαιο η συγγραφέας επισημαίνει τους περιορισμούς της αφήγησης που δίνει, ενώ προτείνει και πρόσθετη βιβλιογραφία για όσους/ες αναγνώστες/τριες επιθυμούν να εμβαθύνουν πάνω στις ιδέες που συζητούνται.

Έτσι, το κεφάλαιο «Ιστορία» παρουσιάζει το χρονικό της ανακάλυψης και καθιέρωσης της ατμομηχανής, που αποτέλεσε το πολιτιστικό σύμ-

57. Merchant, *The death of nature: Women, ecology, and the scientific revolution*.

βολο και το βασικό εργαλείο της εποχής της εκβιομηχάνισης και οδήγησε στη συνέχεια στη «μεγάλη επιτάχυνση», την περίοδο που εξέθρεψε και γιγάντωσε τη σύγχρονη περιβαλλοντική και κλιματική κρίση. Παράλληλα, σχολιάζεται ο κεντρικός ρόλος της παραγωγής και της διανομής ενέργειας μέσα από ευρύτερες κοινωνικές, φιλοσοφικές και ηθικές θεωρήσεις. Στο δεύτερο και στο τρίτο κεφάλαιο η συγγραφέας χρησιμοποιεί τις «Τέχνες» και τη «Λογοτεχνία», αντίστοιχα, για να δείξει πώς αναπαριστούν τον «θάνατο της φύσης» μέσα από την εξελισσόμενη εκβιομηχάνιση και ποια ζητήματα κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης της εποχής εγείρονται από τη νέα πραγματικότητα, και να διερευνήσει κάποιες πιο ανθρώπινες διαστάσεις του ανθρωπόκainου.

Στο κεφάλαιο για τη «Θρησκεία», η συγγραφέας επιχειρεί να φωτίσει τη δράση διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων και τη σύνδεσή τους με το οικολογικό κίνημα, τονίζοντας παράλληλα τα επιτεύγματα της διαθρησκειακής συνεργασίας στην καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής. Το κεφάλαιο για τη «Φιλοσοφία» εκκινεί από μια ιστορική προσέγγιση πρώτα αρχαιοελληνικών και στη συνέχεια ευρωπαϊκών φιλοσοφικών ιδεών για τη φύση, τον κόσμο και την επιστήμη, και τη θέση του ανθρώπου σε αυτά, που αποτέλεσαν τη βάση της νομιμοποίησης ή της κριτικής στην Ανθρωπόκainο εποχή. Στο τελευταίο κεφάλαιο, που επιγράφεται «Ηθική και δικαιοσύνη», η Μέρτσαντ αναλύει την πρότασή της «για μια νέα εποχή αειφορίας», σε αντικατάσταση της Ανθρωπόκainου εποχής, ως σύμπραξη ανάμεσα στις ανθρώπινες και τις μη ανθρώπινες κοινότητες. Περιγράφει ένα πλαίσιο ηθικών αρχών και αναδεικνύει διαστάσεις ζητημάτων περιβαλλοντικής και κλιματικής δικαιοσύνης μέσα από αφηγήσεις για πραγματικές περιπτώσεις καταπάτησης δικαιωμάτων στο πλαίσιο κοινωνικών κινήματων και διεκδικήσεων.

Το βιβλίο αποτελεί μια σύνθεση διαφορετικών «αφηγήσεων» για τον ρόλο των ανθρωπιστικών επιστημών στην κατανόηση της σύγχρονης κλιματικής κρίσης ως κύριας έκφρασης της Ανθρωπόκainου εποχής και στη διαμόρφωση ενός πιο αειφορικού μέλλοντος. Δεν είναι, ούτε θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι είναι, η μόνη σύνθεση τέτοιων αφηγήσεων. Και βεβαίως, όπως και η ίδια η συγγραφέας παραδέχεται, η οπτική, οι αναφορές και τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται αφορούν σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, γεωγραφικό και πολιτισμικό πλαίσιο και δεν εξαντλούν τα περιθώρια διαμόρφωσης νέων, άλλων, συμπληρωματικών ή διαφορετικών οπτικών.

Ακόμα, με το βιβλίο αυτό η Μέρτσαντ αναδεικνύει μια σειρά από διαστάσεις της συμβολής που μπορούν να έχουν οι ανθρωπιστικές επιστήμες στην κατανόηση και διαχείριση του ανθρωπόκainου σήμερα, ανάμεσα

στις οποίες θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε: (1) τη σημασία της χρονικής προοπτικής και της κατανόησης των ιστορικών συνθηκών και των όρων που οδήγησαν στη διαμόρφωση της σύγχρονης πραγματικότητας, (2) τη δυνατότητα ερμηνείας που προσφέρει η ανάδειξη των διαφορετικών ιδεών και ιδεολογιών οι οποίες στήριξαν και ανέδειξαν το ανθρωπόκαινο, και των αξιών και παραδοχών που κατευθύνουν τις αποφάσεις και τις δράσεις της ανθρωπότητας σήμερα, (3) την αναγνώριση της συμμετοχής και του βαθμού συνεισφοράς διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνικών ομάδων στην οικοδόμηση της σύγχρονης εποχής και των κρίσιμων προβλημάτων που αντιμετωπίζει, (4) την καλλιέργεια ενός κριτικού (ανα)στοχασμού σχετικά με τον αντίκτυπο που έχει η Ανθρωπόκαινος εποχή στις ανθρώπινες κοινωνίες, σε διαφορετικές περιοχές και πολιτισμούς, αλλά και στον πλανήτη συνολικά, και (5) τη σημασία αξιοποίησης της διεπιστημονικής γνώσης και των προσεγγίσεων που προσφέρουν οι Περιβαλλοντικές Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην αναζήτηση δημιουργικών λύσεων απέναντι στις προκλήσεις της Ανθρωπόκαινου εποχής και στην αναζήτηση ενός πιο αειφορικού μέλλοντος.

Κλείνοντας, αν θα επέλεγα να συνοψίσω κάποιες από τις ιδέες του βιβλίου, που θα μπορούσαν να ενημερώσουν, να εμπνεύσουν και να καθοδηγήσουν ένα νέο παράδειγμα εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης στην Ανθρωπόκαινο εποχή, με τη συμβολή των Περιβαλλοντικών Ανθρωπιστικών Επιστημών, αυτές θα ήταν:

1. Η ανάγκη καλλιέργειας ενός κριτικού και διερευνητικού πνεύματος με στόχο την αναγνώριση και υπέρβαση της ανθρωποκεντρικής λογικής που εξέθρεψε την Ανθρωπόκαινο εποχή.
2. Η εξοικείωση με διεπιστημονικές προσεγγίσεις που συνδυάζουν τις ανθρωπιστικές με τις θετικές και τις κοινωνικές επιστήμες, για μια ολιστική και συστημική κατανόηση της πολυπλοκότητας της σύγχρονης πραγματικότητας και με στόχο την αναζήτηση αποτελεσματικότερων στρατηγικών και λύσεων για την αειφορία.
3. Η ανάδειξη και ενεργητική δημιουργία νέων αφηγήσεων, που θέτουν σε αμφισβήτηση το κυρίαρχο μοντέλο κοινωνικής ανάπτυξης και προόδου και που μπορούν να αξιοποιηθούν στην επεξεργασία πιο αειφορικών οραμάτων για το μέλλον.
4. Η αναγνώριση της αναγκαιότητας και η καλλιέργεια ενός νέου πλαισίου προσωπικής και συλλογικής ηθικής πάνω στη βάση αξιών, όπως η οικολογική αειφορία και η κοινωνική δικαιοσύνη, η ανεκτικότητα και η δημοκρατική συνύπαρξη, καθώς και ο σεβασμός για όλα τα ανθρώπινα και μη ανθρώπινα στοιχεία του πλανήτη.

Βιβλιογραφία

- Γεωργόπουλος, Αλέξανδρος, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ζητήματα Ταυτότητας*, Αθήνα, Gutenberg, 2014.
- Δασκολιά, Μαρία, *Θεωρία και πράξη στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Οι προσωπικές θεωρίες των εκπαιδευτικών*, Αθήνα, Μεταίχιμο, 2005.
- Δασκολιά, Μαρία και Ματρώνα Παππά, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία στην Ανθρωπόκαινο εποχή. Προσεγγίζοντας την πρόκληση μέσα από μια μετα-ανθρωπιστική και νεο-ματεριαλιστική οπτική», *Signum*, 5-6 (2022): 66-88.
- «Η έννοια της αειφορίας ως μεθοριακό αντικείμενο μάθησης. Μια εκπαιδευτική παρέμβαση», στο *Περιβαλλοντική Πολιτική: Θεωρία και Πράξη. Τόμος προς Τιμήν του Αλκιβιάδη Δερβιτσιώτη*, επιμ. Ευάγγελος Μανωλάς, Ορεστιάδα, Τμήμα Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2015.
- Δημητρίου, Αναστασία, *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: Περιβάλλον, αειφορία. Θεωρητικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005.
- Λιαράκου, Γεωργία και Ευγενία Φλογαίτη, *Από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Προβληματισμοί, τάσεις και προτάσεις*, Αθήνα, Νήσος, 2007.
- Μανωλάς, Ευάγγελος, επιμ., *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 2017.
- Τσεβρένη, Ίριδα, «Εκπαιδεύοντας τους Θεορώ των πόλεων: Μία εμπειρία βιωματικής προσέγγισης της μη ανθρώπινης φύσης στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης», *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία* 1, αρ. 1 (2019): 14-24.
- Φλογαίτη, Ευγενία, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Αθήνα, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1993, 1998, Αθήνα, Πεδίο, 2011.
- *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006, Αθήνα, Πεδίο, 2011.
- Φλογαίτη, Ευγενία και Γεωργία Λιαράκου, «Η διεπιστημονικότητα στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Κατάκτηση ή ζητούμενο;», *Θέματα στην Εκπαίδευση*, 4, αρ. 1 (2003): 85-95.
- Braidotti, Rosi, «Posthuman Humanities», *European Educational Research Journal*, 12, αρ. 1 (2013): 1-19.
- Clarke, David A.G. και Jamie Mcphie, «From places to paths: Learning for sustainability, teacher education and a philosophy of becoming», *Environmental Education Research*, 22, αρ. 7 (2016): 1002-1024.
- Cole, David R. και Karen Malone, «Environmental education and philosophy in the Anthropocene», *Australian Journal of Environmental Education*, 35, αρ. 3 (2019): 157-162.
- Crutzen, Paul J. και Eugene F. Stoermer, «The Anthropocene», *IGBP (International Geosphere-Biosphere Programme) Newsletter*, 41 (2000): 17-18.